

«МИ НЕ ЛУКАВИЛИ З ТОБОЮ...»: ЩОДЕННИК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

12 червня 1857 року. Надворі спекотне азійське літо. Новопетровський форт, немов ластівчине гніздо, приліпився на стрімчастому північному березі Каспійського моря. Цього дня великий український поет і художник Тарас Шевченко, на ту пору рядовий 1-го Оренбурзького лінійного батальйону, який із нетерпінням чекав на наказ про звільнення зі служби, дістав у ротного писаря шість аркушів сіруватого паперу й рушив у свою улюблену альтанку на комендантський город. Там він зшив собі зошит, акуратно обрізав його — правда, не без пригод, бо зламав просто безцінний у цій пустелі кишеньковий ніжик, — і почав вести щоденник. Перша записана подія — саме про те, як він зламав ніжик...

Власне кажучи, Шевченко почав вести щоденник іще десять років тому, майже відразу після того, як опинився «в степу безкраїм за Уралом». 27 лютого 1848 року він писав князні Варварі Рєпніній: «Тепер найбільш тихий і зручний час — одинадцята ночі. Усе спить, казарма освітлена однією свічкою, біля якої сиджу тільки я сам і закінчую мого недоладного листа, — чи не правда, картина в душі Рембрандта? Та навіть найбільший геній поезії не знайде в ній нічого втішного для людства. Від дня

свого прибуття до Орської фортеці я пишу свій щоденник, сьогодні розгорнув зошит і думав повідомити вам хоч одну сторінку, — то що ж! так одноманітно-сумно, що я аж сам злякався — і спалив свого щоденника над недогарком свічки». Отже, поет почав вести щоденник десь 22 або 23 червня 1847 року, а через вісім місяців, 27 лютого 1848 року, спалив його. Правда, він одразу ж пожалкував про це, та справу було зроблено. Чи не пробував поет вести щоденник знову? Важко сказати. Може, Олександр Пипін і мав рацію, коли в статті «Російські твори Шевченка», надрукованій у третій книзі «Вестника Европы» за 1888 рік, припускав, що поданий у повісті «Близнята» щоденник Савватія Сокири, де змальовано перехід Аральської описової експедиції з Орська до Раїма в травні-червні 1848 року, — то не що інше, як «уришок із власного щоденника Шевченка». Хоч інколи виникає враження, що з бігом часу наш поет забув про те, що вів колись щоденник. «Мені слід було б, — писав він 13 червня 1857 року з ноткою і суму, і легкої іронії, — розпочати свій журнал від часу моєї посвяти в солдатський сан, тобто з 1847 року. Тепер це був би товстелезний і нуднящий зошит. Згадуючи це минуле сумне десятиліття, я сердечно радію, що мені тоді не прийшла спасенна думка завести записник. Бо що б я в ньому писав?». Мовляв, моя душа здригається при одній лиш згадці про все пережите. «А що б воно було, якби я змалював оцю похмуру декорацію й бездушних, грубих лицедіїв, з якими мені довелося грати цю похмуру, монотонну десятирічну драму? Повз, пройдімо повз, моє минуле, моя підступна пам'ять! Не каламутьмо серце любого друга негідним спогадом, забудьмо й простімо наших темних мучителів, як простив милосердий Людинолюбєць своїх жорстоких розпинателів. Звернімось до

світлого й тихого, як наш український осінній вечір, і записімо все бачене й почуте й усе, що продиктує серце».

Але навіщо? Навіщо ось тепер, наприкінці десятилітнього заслання, поет знову заходився вести щоденник? Відповідь, мені здається, дуже проста: він шукав у письмі розраду. Пишучи щоденник, він рятувався від тієї ледь не всеосяжної нудьги, яка опосіла його душу після того, як близько трьох місяців тому прийшла звістка, що імператор Олександр II помилував його. «...Не можу ні за що взятись, — признавався поет 17 червня 1857 року. — Ані найменшої охоти до праці. Сиджу або лежу мовчки цілими годинами під мою улюблену вербою, і хоч би на сміх що-небудь ворухнулось в уяві. Таки ж геть нічого. Справжній застіг. І цей томливий стан почався в мене із 7 квітня, тобто від того дня, коли я отримав листа від Михайла Лазаревського. Свобода й дорога поглинули мене всього». А ось пізніший запис: «Вітер усе той же. І нудьга та сама. Дощ продовжує омивати новий місяць. Такі тривалі люб'язності тут з ним рідко бувають. Я непорушно пролежав увесь день в альтанці й слухав монотонну тиху мелодію, що її виводили дрібні й часті краплі дощу по дерев'яному даху альтанки».

Словом, душею поет був уже на волі, а воля все ніяк не приходила. І він увесь перетворився на чекання. Ось тоді в нього й з'явилася думка вести щоденник. Зрештою, він і раніше лікував душу письмом. Пам'ятаєте рядки, написані ще наприкінці 1848 року на Косаралі? «Не для людей, тієї слави, / Мережані та кучеряві / Оці вірші віршую я. / Для себе, братія моя!». Це — переспів мініатюри Олексія Кольцова «Пишу не для мгновенной славы...»: «Пишу не для мгновенной славы — / Для развлеченья, для забавы, / Для милых, искренних друзей, / Для памяти минувших

дней». А далі йде ось така сповідь: «Мені легшає в неволі, / Як я їх складаю, / З-за Дніпра мов далекого / Слова прилітають. / І стеляться на папері, / Плачучи, сміючись, / Мов ті діти. І радують / Одинокую душу...». Принаймні аж ніяк не випадково щойно зацитовані мною рядки поезії Кольцова «Пишу не для миттєвості слави...» зринають уже на самісінькому початку Шевченкового щоденника. Щоденник для поета — це передовсім утіха від письма. А крім того, це солілоквій, ота мовчазна «розмова із самим собою», про яку він згадував у листі до графині Анастасії Толстої 9 січня 1857 року...

Письмо-втішання, письмо-солілоквій. Чи не перебільшую я, коли так кажу, адже коментатори часом стверджують, що, називаючи свій твір не «щоденником», а «журналом», Шевченко натякає на те, що це письмо не інтимне, що воно призначене для стороннього ока? Ні. Мені здається, справа тут складніша. Пригадаймо хоч би роман Шевченкового улюбленця Михайла Лермонтова «Герой нашего времени», а власне, «Журнал Печорина». Його оповідач каже на початку: «Тепер я маю стисло пояснити причини, які змусили мене подати на суд публіки сердечні таємниці людини, якої я ніколи не знав». І далі: «Перечитуючи ці нотатки, я пересвідчився в щирості того, хто так немилосердно виставив на огляд власні слабкості й пороки. Історія людської душі, нехай навіть найдрібнішої душі, напевно, цікавіша й корисніша за історію цілого народу, а надто коли вона — наслідок спостережень зрілого розуму над самим собою і коли вона писана без марнославного бажання збуджувати співчуття або подив. Сповідь Руссо має вже той недолік, що він читав її своїм друзям». Як бачимо, «журнал» для оповідача роману Лермонтова — це сповідь, інтимний щоденник, тільки що на-

званий на французький лад. Поза сумнівом, саме так розумів ество свого письма й Шевченко, як би він його не називав: «журналом», «домашнім журналом», «записками», «строкатими записками» чи просто «записником». Так чи інакше, це інтимна «сповідь», і редакція журналу «Основа» мала всі підстави подати цей твір на суд зацікавленої публіки під назвою «Щоденник Т. Гр. Шевченка».

І не біда, що Шевченкова «сповідь» має той самий «недолік», що й «Les Confessions» Руссо — наш поет теж писав свій щоденник не лише для себе, але й «для милых, искренних друзей». Справді, сторінку спаленого щоденника 1847–1848 років він хотів надіслати княжні Варварі Рєпніній 27 лютого 1848 року, а 22 липня 1857 року мав намір надіслати Михайлові Лазаревському замість листа два зошити вже нового щоденника, щоб той читав його разом із Семеном Гулаком-Артемовським. Зрештою, згодом він таки подарує Лазаревському на іменини весь свій щоденник. І хоч Шевченко зробив це «за тайну», її — «тайну» — слід розуміти, мабуть, лише в тому сенсі, що поет не призначав свого щоденника для друку. Про це він прямо писав у нотатці від 13 червня 1857 року. На цьому ж таки наголошувала й редакція «Основи», починаючи друкувати Шевченків «Журнал» у травневому числі за 1861 рік. Мовляв, цей твір «не був призначений для друку й задуманий для того, щоб коротати час чекання дозволу на повернення до друзів після десятилітньої розлуки». І далі: «За життя Тараса Григоровича його щоденник був майже нікому не відомий, він подарував його, за тайну, найближчому другові...».

Ясна річ, ділитися тайною з найближчим другом — це майже те саме, що говорити із самим собою, адже друг — то, як казав великий Аристотель, «наше друге я». Але я хо-

тів би підкреслити, що поет не робив зі свого щоденника дуже вже великої тайни навіть для людей, не надто йому близьких. Наприклад, у своїх спогадах про Шевченка, написаних у жовтні 1875 року для празького видання «Кобзаря», Іван Тургенєв свідчив, що поет показував йому свій щоденник. «Він заходив до мене в гості кілька разів, — писав Тургенєв, — але про своє життя на вигнанні говорив мало... Він показав мені крихітну книжечку, ...куди занотовував свої поезії і яку ховав за халявою, бо йому було заборонено писати; показав також свій щоденник...». Так-так! Якщо вірити Тургенєву, наш поет, навіть ідучи в гості до своїх звичайних знайомих, міг прихопити із собою для показу не лише «захаявну» книжечку, але й щоденник.

Мені здається, що якраз писання «для милых, искренних друзей» справило вирішальний вплив і на вибір мови щоденника. Поетові друзі жили переважно в Санкт-Петербурзі. Він повертався із заслання саме до них, до омріяної Академії мистецтв. Я б сказав навіть більше: хоч Шевченко й був «селянським королем», як охрестив його Юрій Липа, та жити повнокровним життям він міг лише в «північній Пальмірі», серед людей вільних, освічених, шляхетних, — серед тих, хто його любив і цінував. А серед цих людей були не лише українці, але й ті, хто української мови не знав. Ось чому «Журнал» і написаний по-російському. Зрештою, спалений щоденник 1847–1848 років поет, мабуть, так само писав по-російському. Інакше навряд чи він надсилав би уривки з нього княжні Варварі Репніній, яка не знала української мови, хоч і хотіла її вивчити, щоб належно розуміти Шевченкову поезію. У всякому разі, і присвячена Репніній поема «Тризна», і всі листи поета до княжни написані по-російському. А з другого боку, неабияку роль у тому, що свій щоденник поет вів

російською мовою, могла відіграти й проста звичка. Він давно вже звик писати поезію по-українському, а прозу — по-російському. Не забуваймо, що починаючи десь із 1852 року Шевченко майже безугавно писав російські повісті. Він створив їх близько двох десятків, а це сотні й сотні сторінок! До того ж ці повісті автобіографічні. Уже згадуваний мною Олександр Пипін цілком слушно підкреслював, що вони «мають дуже багато автобіографічного матеріалу: переважна частина цих творів, коли не всі, або значною мірою, або й цілком суб'єктивні; оповідь ведеться скрізь або за безпосередньою участю автора, від його імені, як його особисті спостереження, зустрічі, спогоди, або ж, де автор відсутній, у його розповідях і картинах все одно відображені доля й почуття самого автора». Отож навряд чи помилюся, коли скажу, що Шевченко як автор щоденника — це пряме продовження Шевченка як автора російських повістей.

Ось хоч би повість «Художник» — спогад про найщасливіші роки життя поета, коли він, чоловік, якому доля, здавалось, не давала жодного шансу, за щасливим збігом обставин отримав свободу, змогу одягатись як франт, їсти й пити у феєшенбельних столичних ресторанах, сидіти в театрі на найпрестижніших місцях, спілкуватися на вечірках з вельможами, великими поетами й музикантами, коли він став улюбленим учнем найбільшого художника Російської імперії Карла Брюллова, ба навіть жив у його квартирі. «І що ж я робив? — ніби розмірковуючи над сюжетом «Художника», питає сам себе Шевченко в щоденниковій нотатці за 1 липня 1857 року. — Чим я займався в цьому святилищі? Диво дивне, я складав тоді українські вірші, які перегодом таким страшним тягарем упали на мою убогу душу. Перед його [Брюллова] чудесними тво-

рами я впадав у задуму й леліав своїх кровожерних гайдамаків. У прохолоді його вишукано-розкішної майстерні, неначе в спекотному дикому наддніпрянському степу, переді мною миготіли мученицькі тіні наших бідолашних гетьманів. Переді мною слався степ, усіяний курганами. Переді мною красувалась моя чудова, моя бідолашна Україна в усій своїй непорочній меланхолійній красі. І я впадав у задуму, я не міг відвести своїх духовних очей від цієї рідної чарівної принади. Покликання, та й годі». «Одначе, — продовжує поет, — дивне це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис — моя майбутня професія, мій насущний хліб. І замість того, щоб вивчати його глибокі таїнства, та ще під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я писав вірші, за які мені ніхто й копійки не заплатив, і які урешті-решт позбавили мене свободи, і які, попри всемогутню нелюдську заборону, я все-таки крадькома ліплю. Та навіть подумую інколи про друк (звісно, під чужим іменем) цих плаксивих, худих моїх дітей. Їй-бо, дивне це невгамовне покликання».

Зрештою, усі Шевченкові повісті — один-єдиний спогад. Часом мені здається, що в них узагалі немає вигадки, що це суто метонімічна манера письма, тобто химерно переплетені в пам'яті уламки реальності. Інакше кажучи, поетова фантазія не може жити сама в собі, вона годна малювати свої узорі-арабески тільки на тлі реальності, а значить — пам'яті. Пам'ять тут, як і в щоденнику, — основа основ. Навіть фантазми сну — то не що інше, як перетворення зафіксованої в пам'яті життєвої реальності. Згадаймо для прикладу щоденникову нотатку за 11 липня 1857 року. Вечір. Поет гуляє на самоті. Примощується десь і починає співати свою улюблену «Зіроньку»: «Ой ізійди, зійди, ти, зіронько та вечірняя...». І ця меланхолій-

на пісня, — пише він, — нагадала мені той вечір, коли ми з Олександром Білозерською співали її в Мотронівці на два голоси. Це було на другий день після весілля красуні Олександри з Кулішем — понад десять років тому. «Спогади заколишали мене, — продовжує поет, — і я солодко заснув. І бачив уві сні Новгород-Сіверський... Вулицею їздили в старосвітському величезному берліні величезні руді п'яні ченці, а між ними опинився мій тверезий друг Семен Гулак-Артемівський».

Спогад не раз і не два непомітно перебігає в сон. Леонід Білецький колись підрахував, що в Шевченковому щоденнику записано 17 снів. Здебільшого це візії чогось жаданого й водночас недосяжного. Так, 5 лютого 1858 року, коли поет був у Нижньому Новгороді, йому наснилась юна акторка Катруся Піунова, якою поет тоді просто мариив. «Я бачив її вві сні, — пише він. — Чи на добро це? Начебто вона сліпа жебрачка, але така молода й гарненька. Стоїть біля якоїсь огорожі чи паркана й простягає руку Христа ради. Я хотів підійти з якоюсь дрібною монетою, та вона раптом щезла. Це продовження ролі Антуанетти. Нічого більше». Справді? Невже це всього лиш відлуння баченої на сцені мелодрами Теодора Барр'єра «Паризькі жебраки», де Катруся виконувала роль Антуанетти? Та ні. Поет просто не хоче признатись собі, як палко бажає цієї дівчини. Сон — то щось дуже-дуже інтимне, може, навіть інтимніше за обійми й поцілунки. Я гадаю, поет чудово це розумів. Принаймні коли йому за півроку до цього наснилися якось його друзі (начебто в центрі Санкт-Петербурга він стрів Гулака-Артемівського та Куліша з їхніми дружинами, і вони всі разом рушили в гості до Михайла Лазаревського), він нотує в щоденнику таке: «Усе, що дороге сердцю, згрупувалося на цей раз у моєму сні».

А крім спогадів, Шевченко часто жив мріями про своє майбутнє вільне життя. Іншими словами, його пером на сторінках щоденника водить надія — ця чи вже «нянька-любовниця», чи «прекрасна ошуканка»... 26 червня 1857 року поет сидів собі на самоті в Новопетровському форті. Він думав про волю, і його фантазія малювала «найвигадливіші арабески» того, як він буде жити, коли повернеться до «північної Пальміри». Аж раптом у пам'яті поета зринув рядок із Гетевого «Фауста» (II, 58) в російському перекладі Едуарда Губера. І він нотує в щоденнику таке: «Надеждою живут ничтожные умы», — сказав покійник Гете. І покійний мудрець сказав істину наполовину. Надія властива і дрібним, і великим, і навіть найбільш матеріальним позитивним умам. Це наша найніжніша, постійна, до гробової дошки незмінна нянька-любовниця. Вона, прекрасна, і всемогутньому цареві, і світовому мудрецю, і бідному хліборобу, і мені, мізерному, повсякчас леліє довірливу уяву й заколисує недовірливий розум своїми чарівними казками, яким кожен із нас так охоче вірить. Я не кажу — несвідомо. Той дійсно нікчемний ум, який вірить, що на вербі виростуть груші. Але чому ж не вірити мені, що я хоч би до зими, та неодмінно буду в Петербурзі? Побачу милі моєму серцю обличчя, побачу мою прекрасну Академію, Ермітаж... почую чарівницю оперу. О, як солодко, як невимовно солодко вірити в це прекрасне майбутнє. Я був би байдужий, холодний атеїст, якби не вірив у цього прекрасного Бога, у цю чарівну надію».

Але щоденник на те й щоденник, щоб фіксувати передовсім ті події, що відбуваються тут-і-тепер. На першому плані тут усілякі жанрові сценки, образи численних людей — і симпатичних, і не дуже, — враження від побаченого, почутого, прочитаного. Та, може, найкращими

в Шевченковому щоденнику є пейзажі. Зрештою, воно й не дивно, бо це щоденник чудового художника-пейзажиста, який за життя намалював сотні пейзажів. Ось хоч би щоденникова нотатка за 17 червня 1857 року: «Ранок був тихий, прекрасний. Тільки іволги й ластівки часом порушували сонну й солодку ранкову тишу. З певного часу... я надзвичайно полюбив усамітнення. Миле усамітнення! Нічого в житті не може бути солодше, чарівніше за усамітнення, а надто — перед лицем усміхненої, квітучої красуні матері-Природи. Під її солодкими, чудесними чарами людина мимохіть занурюється сама в себе і, як каже поет, бачить Бога на землі. Я й раніше не любив галасливої діяльності, чи, краще сказати, галасливого неробства. А після десятилітнього казарменого життя усамітнення здається мені справжнім раєм». Згаданий тут поет — не хто інший, як Лермонтов. Шевченко неточно цитує заключний рядок його поезії «Когда волнуется желтеющая нива...»: «И в небесах я вижу Бога...».

Неважко помітити, що Шевченкові щоденникові пейзажі domeжно суб'єктивні. Може, то не так образи природи, як образи його думок і почуттів, я б сказав, пейзажі душі. Погляньмо, наприклад, на початки щоденникових нотаток за кілька днів липня 1857 року, де поет змальовує вітер. 8 липня: «Сьогодні поштовий човен пішов у Гур'єв. Вітер — зюйд-вест». 9 липня: «Перед заходом сонця настав штиль. А коли смеркло, здійнявся свіжий вітер од норд-осту, прямо в лоб нашому поштовому човнові... Норд-ост тут панівний вітер... Сумно, невимовно сумно». 10 липня: «Вітер все той же. Сум усе той же». 11 липня: «Опівночі змінився вітер. Відійшов на норд-вест». 13 липня: «Сьогодні субота, вітер усе той же — норд-вест». 14 липня: «Сьогодні неділя, вітер усе той же». 15 липня:

як поет, художник і людина найповніше виявив себе в щоденнику». Пройде ще півсотні літ, і Сергій Єфремов у нарисі 1913 року «Шевченко про самого себе», ніби продовжуючи міркування редакції «Основи», скаже: «...Можемо подякувати долі, що навернула поета на таку щасливу думку — записати мало не з фотографічною докладністю хоч один рік із свого життя». І далі: «Це справжній, не надуманий, не підкрашений і не підроблений документ великої душі, одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть і не ховає, навіть своїх власних вад та негарних учинків... Видко, що людина анітрохи не позувала, не рисувалась, не спиналась на котурни, не кокетувала перед собою, як це досить часто буває навіть у найінтимніших записках. І через те щоденник Шевченків не тільки одно з найвизначніших джерел до його життєпису, а разом і ключ до його творчості...». Я теж так гадаю. Поміємо, якраз щоденник найпереконливіше свідчить про те, що наш великий поет мав повне право сказати своїй долі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

проф. Леонід УШКАЛОВ

Щоденник

(1857 – 1858)



1857. ноябрь 12.

Первое замечательное произведение которое в это время по моему мнению было издано, Очерки быта в Петербурге. Этот труд поистинно замечательный. А именно: первоначальное издание. Принимая во внимание историческое и научное значение этого произведения которое в нем находится. Оно как будто бы представляет собой некое в свое время. Смысл этого труда в том, что он представляет собой описание быта в Петербурге. Но он не только описывает быт, но и показывает, как он изменился. Это произведение имеет большое значение для истории Петербурга. Оно показывает, как город развивался, как менялся его облик. Это произведение является ценным источником информации о Петербурге в то время. Оно дает представление о жизни в городе, о его культуре, о его традициях. Это произведение является важным документом, который должен быть известен каждому, кто интересуется историей Петербурга.

1857

12 июня*

Первое замечательное происшествие, которое я вношу в мои записки, суть следующее. Обрезывая сию первую тетрадь для помянутых записок, я сломал перочинный нож. Происшествие, по-видимому, ничтожное и не заслуживающее того внимания, которое я ему оказываю, внося его как что-то необыкновенное в сию пеструю книгу. Случись этот казус в столице или даже в порядочном губернском городе, то, натурально, он не попал бы в мою памятную книгу. Но это случилось в киргизской степи, т. е. в Новопетровском укреплении¹, где подобная вещь для грамотного человека, как, например, я, дорого стоит; а главное, что не всегда ее можно достать и даже за порядочные деньги. Если вам удастся растолковать свою нужду армянину-маркитанту, который имеет сообщение с Астраханью, то вы все-таки не ближе как через месяц летом, а зимою через пять месяцев, получите прескверный перочинный ножик и, разумеется, не дешевле монеты, т. е. рубля серебром. А случается и так, и весьма часто, что вместо ожидаемой вами с нетерпением вещи он вас попотчует или московской бязью², или куском верблюжьего сукна, или, наконец, кислым, как он говорит, дам-

*Ілюстрації до тексту «Щоденника» див. у відповідному розділі (с. 417–448). — Упорядн.

ским чихирем³. А на вопрос ваш, почему он вам не привез именно то, что вам нужно, он вам пренаивно ответит, что мы люди коммерческие, люди неграмотные, всего не упомнишь. Что вы ему на такой резонный довод? Ругнете его, он усмехнется, а вы все-таки без ножа останетесь. Теперь понятно, почему в Новопетровском укреплении утрата перочинного ножа — событие, заслуживающее бытописания. Но Бог с ним — и с укреплением, и с ножом, и с маркитантом; скоро, даст Бог, вырвуся я из этой безграничной тюрьмы. И тогда подобное происшествие не будет иметь места в моем журнале.

13 июня

Сегодня уже второй день, как сшил я себе и аккуратно обрезаю тетрадь для того, чтобы записывать, что со мною и около меня случится. Теперь еще только девятый час, утро прошло как обыкновенно, без всякого замечательного происшествия, увидим, чем кончится вечер. А пока совершенно нечего записать. А писать охота страшная. И перья есть очиненные. По милости ротного писаря я еще не чувствую своей утраты. А писать все-таки не о чем. А сатана так и шепчет на ухо: «Пиши, что ни попало, ври, сколько душе угодно. Кто тебя станет поверять. И в шка-нечных журналах⁴ врут, а в таком, в домашнем, и Бог велел».

Если бы я свой журнал готовил для печати, то, чего доброго, пожалуй, и искусил бы лукавый враг истины, но я, как сказал поэт наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлечения, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней⁵.

⁷⁸⁸ Ідеться про так званий «похід у Таврію за волею», коли 76 000 селян Катеринославської губернії почали самовільно переселятися в Крим.

⁷⁸⁹ Микола Данилович Білозерський (1800–1879) — двоюрідний брат Василя Михайловича Білозерського.

23 янв

⁷⁹⁰ Ідеться про російську версію комічної опери у двох діях «Дочь полка» італійського композитора Гаetano Доницетті (1797–1848), лібрето якої написали Жюль-Анрі Верной де Сен-Жорж та Жан-Франсуа Баяр.

⁷⁹¹ Олександр Михайлович Гedeонов (1790–1867) — дійсний статський радник, у 1833–1858 роках — директор Санкт-Петербурзьких та (з 1842 року) московських імператорських театрів.

⁷⁹² Евеліна Карлівна Шмідтгоф (1828–1860) — актриса Нижньогородського театру.

24 янв

⁷⁹³ Ідеться про лист Куліша від 20 січня 1858 року та лист Михайла Лазаревського від 19 січня 1858 року.

25 янв

⁷⁹⁴ Ідеться про лист Костомарова від 23 січня 1858 року.

26 янв

⁷⁹⁵ Бор — село на лівому березі Волги навпроти Нижнього Новгорода (тепер: місто — районний центр Нижньогородської області Росії).

⁷⁹⁶ Це — жіноча версія російської народної «навуличної» пісні «На лугах да на лугах зеленых». Пор.: «Молодец ли девушку журил-бранил, / Он журил-бранил, девке наговаривал: / Разговаривал девушку, обманывал: / «Не ходи-тка, девка, молода замуж, / Молода, девка, взамуж за старого, / Что за старого, девка, за седатого...».

27 янв

⁷⁹⁷ Ідеться про церкву Покрови Пресвятої Богородиці в Покровському монастирі села Лукіно, де 24 січня 1858 року помер Олександр Дмитрович Улибишев.

⁷⁹⁸ Ініціали та прізвище подані неправильно.

⁷⁹⁹ Моцартові Улибишев присвятив свою третю працю «Nouvelle biographie de Mozart...» (Москва, 1843).

28 января

⁸⁰⁰ Микола Петрович Болтін — відставний капітан-лейтенант, предводитель дворянства Нижньогородської губернії.

29 января

⁸⁰¹ Очевидно, Шевченко має на думці плітки з приводу його статті «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21, 1858 года», в якій він хвалив Піунову й неприхильно говорив про Васильєву.

30 января

⁸⁰² Цей начерк листа до Піунової написано чужою рукою. Можливо, це рука Марії Олександрівни Дорохової.

2 февраля

⁸⁰³ Ідеться про твір Салтикова-Щедріна.

⁸⁰⁴ Ливрезон — випуск книги за частинами.

⁸⁰⁵ Вільям Гогарт (1697–1764) — англійський художник, ілюстратор, гравер і теоретик мистецтва.

⁸⁰⁶ «Парижские нищие» — мелодрама французького драматурга Теодора Барр'єра (1823–1877) за романом Ежена Сю, перекладена російському Федором Олексійовичем Бурдіним (1827–1887).

5 февраля

⁸⁰⁷ Микола Олександрович Белов — столоначальник нижньогородської палати цивільного суду.

⁸⁰⁸ Ідеться про оперу німецького композитора Карла Марії фон Вебера (1786–1826) «Der Freischütz» («Вільний стрілець»), створену в 1817–1820 роках. У Росії вона йшла під назвою «Волшебный стрелок».

⁸⁰⁹ Ідеться про Франца Йозефа Гайдна (1732–1809) — австрійського композитора, представника Віденської класичної школи.

⁸¹⁰ Фривольна пісенька Беранже «Старий холостяк» («Le vieux celibataire») була свого часу дуже популярна, зокрема, у Росії, поруч з такими його творами, як «Вакханка», «Реліквії», «Добрий Бог» тощо.

6 февраля

⁸¹¹ Число пропущене.

⁸¹² Катерина Львівна Беляєва — вихованка Маріїнського інституту шляхетних дівчат, потім працювала в підготовчому класі нижньогородської жіночої гімназії.

⁸¹³ Іван Іванович Козлов (1779–1840) — російський поет і перекладач.

⁸¹⁴ Ідеться про гімн «Боже, царя храни» композитора Олексія Федоровича Львова (1798–1870) на слова Василя Андрійовича Жуковського.

⁸¹⁵ Петро Васильович Шумахер (1817–1891) — російський поет-сатирик.

⁸¹⁶ «Колокол» — безцензурна російська газета («прибавочные листы к «Полярной звезде»), яку видавали Герцен і Огарьов у 1857–1867 роках спершу в Лондоні, а потім у Женеві. У 4-му числі «Колокола» (1 жовтня 1857 року) було вміщено «Письмо к императору Александру II» Герцена та деякі інші матеріали.

7 февраля

⁸¹⁷ Ідеться про Феону Іванівну Піунову.

9 февраля

⁸¹⁸ Поет говорить тут про Наполеона III Бонапарта.

10 февраля

⁸¹⁹ Ідеться про лист Ускова від 7 січня 1858 року.

⁸²⁰ Ідеться про лист Погожева від 5 лютого 1858 року. Владимир (Владимир-на-Клязьмі, Владимир Залеский) — одне з найстаріших російських міст (перша згадка — 990 рік); за часів Шевченка — губернське місто (тепер: обласний центр Російської Федерації).

⁸²¹ Ідеться про поезію «Заворожи мені, волхве...» (1844), яка під заголовком «Пустка» і без зазначення імені автора була надрукована (очевидно, Щепкіним) у 1857 році в газеті «Русский инвалид».

11 февраля

⁸²² Ідеться про лист Щепкіна від 6 лютого 1858 року.

14 февраля

⁸²³ У листі до Шевченка від 19 червня 1858 року Сергій Аксаков не радив йому друкувати повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

16 февраля

⁸²⁴ Ідеться про кафедральний Спасо-Преображенський собор, який був у південно-східній частині Нижньогородського кремля (знищений у 1929 році).

⁸²⁵ Ідеться про чудотворний образ Нерукотворного Спаса.

- С. 306:
Запис рукою М. М. Лазаревського на останній сторінці
«Щоденника».
- С. 308:
Автограф запису «Щоденника» від 13 червня 1857 р.
- С. 418:
Іл. 1. НОВОПЕТРОВСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ З МОРЯ.
Т. Г. Шевченко. Акварель. (1853 – VI.1857).
Іл. 2. НОВОПЕТРОВСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ З МОРЯ.
Т. Г. Шевченко. Акварель. (1856 – 13.V.1857).
Іл. 3. НОВОПЕТРОВСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ З ХІВІНСЬКОГО
ШЛЯХУ. Т. Г. Шевченко. Олівець, білило. (1856 – 13.V.1857).
- С. 419:
Іл. 4. Т. Г. ШЕВЧЕНКО І КАЗАХСЬКИЙ ХЛОПЧИК,
ЩО ГРАЄТЬСЯ З КІШКОЮ. Т. Г. Шевченко. Сепія.
(Літо 1856 – IV.1857).
- С. 420:
Іл. 5. Т. Г. ШЕВЧЕНКО СЕРЕД ТОВАРИШІВ. [Ліворуч – Броні-
слав Залеський]. Т. Г. Шевченко. Сепія, білило. (VII – VIII.1851).
- С. 421:
Іл. 6. АВТОПОРТРЕТ. Т. Г. Шевченко. Сепія. (1852 – 22.IV.1857).
- С. 422:
Іл. 7. ПОРТРЕТ І. О. УСКОВА.
Т. Г. Шевченко. Італійський олівець, крейда.
(Літо 1853 – VII.1857).
- С. 423:
Іл. 8. ПОРТРЕТ А. О. УСКОВОЇ.
Т. Г. Шевченко. Сепія. (Літо 1853 – 1854).
- С. 424:
Іл. 9. ПОРТРЕТ М. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО.
Т. Г. Шевченко. Італійський олівець, крейда. (Н. р. – 28.III.1858).
- С. 425:
Іл. 10. ПОРТРЕТ М. С. ЩЕПКІНА.
Т. Г. Шевченко. Італійський та білий олівець. (16.III.1858).
- С. 426:
Іл. 11. ПОРТРЕТ Ф. П. ТОЛСТОГО.
Т. Г. Шевченко. Офорт. (1860).

- С. 427:
Іл. 12. ПОРТРЕТ А. І. ТОЛСТОЇ.
- С. 428:
Іл. 13. ПОРТРЕТ В. М. РЕПІНОЇ.
- С. 429:
Іл. 14. АВТОПОРТРЕТ. К. П. Брюллов. Олія на картоні. (1848).
- С. 430:
Іл. 15. ПОРТРЕТ В. А. ЖУКОВСЬКОГО.
Т. Г. Шевченко. Акварель. (1839 – 1844).
- С. 431:
Іл. 16. ПОРТРЕТ НАКАЗНОГО ОТАМАНА ЧОРНОМОРСЬКОГО
КОЗАЧОГО ВІЙСЬКА Я. Г. КУХАРЕНКА.
- С. 432 – 433:
Іл. 17. ВОЛГА БІЛЯ ЖИГУЛІВСЬКИХ ГІР.
І. К. Айвазовський. Олія, холст. (1887).
- С. 434:
Іл. 18. ПОРТРЕТ П. О. КУЛІША.
Т. Г. Шевченко. Олія. (V.1843 – I.1847).
Іл. 19. ПОРТРЕТ ІСТОРИКА М. І. КОСТОМАРОВА.
М. М. Ге. Олія, холст. (1870).
- С. 435:
Іл. 20. ПОРТРЕТ В. І. ДАЛЯ.
В. Г. Перов. Олія, холст. (1872).
Іл. 21. ПОРТРЕТ К. Б. ПІУНОВОЇ-ШМІДТГОФ.
І. І. Журавльов. Олія, холст. (1872).
- С. 436:
Іл. 22. АСТРАХАНСЬКИЙ КРЕМЛЬ. АРТИЛЕРІЙСЬКА ВЕЖА.
Світлина кін. ХІХ ст.
Іл. 23. КАЗАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ.
Світлина кін. ХІХ ст.
- С. 437:
Іл. 24. АРХАНГЕЛЬСЬКИЙ СОБОР. НИЖНІЙ НОВГОРОД.
А. Дюран. Літографія. 1843 р.
- С. 438:
Іл. 25. ПОРТРЕТ М. О. МАКСИМОВИЧА.
Т. Г. Шевченко. Італійський олівець, крейда. (19.VI.1859).

- С. 439:
Іл. 26. ПОРТРЕТ М. В. МАКСИМОВИЧ.
Т. Г. Шевченко. Італійський олівець, крейда. (22.VI.1859).
- С. 440:
Іл. 27. ПОРТРЕТ К. Д. КАВЕЛІНА.
Гравюра сер. XIX ст.
- С. 441:
Іл. 28. ПОРТРЕТ М. В. ОСТРОГРАДСЬКОГО.
Гравюра сер. XIX ст.
- С. 442:
Іл. 29. ПОРТРЕТ С. Т. АКСАКОВА.
В. Г. Перов. Олія, холст. (1872).
- С. 443:
Іл. 30. ТРІУМФАЛЬНА АРКА. КІНЕЦЬ ІЛЛІНСЬКОЇ ВУЛИЦІ.
МОСКВА. Літографія Ф. Бенуа сер. XIX ст.
Іл. 31. КРЕМЛЬ. МОСКВА. Світлина Р. Фентона 1852 р.
- С. 444:
Іл. 32. ВИГЛЯД БУДІВЛІ НОВОГО ЕРМІТАЖУ.
В. С. Садовников. Акварель. 1851 р.
Іл. 33. НЕВСЬКИЙ ПРОСПЕКТ. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ.
Світлина кін. XIX ст.
- С. 445:
Іл. 34. ІМПЕРАТОРСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ.
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Світлина кін. XIX ст.
Іл. 35. АМУР І ПСИХЕЯ. ЛІТНІЙ САД. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ.
Світлина 1872 р.
- С. 446:
Іл. 36. ПОРТРЕТ ПОДРУЖЖЯ ЯКОБІ.
Т. Г. Шевченко. Італійський та білий олівець. (8—9.XI.1857).
- С. 447:
Іл. 37. СВЯТА РОДИНА.
Т. Г. Шевченко. Офорт, акватинта. (V—12.VII.1858).
- С. 448:
Іл. 38. АВТОПОРТРЕТ.
Т. Г. Шевченко. Італійський та білий олівець. (Н. п. 28.XI.1857).



*Л. 1. НОВОПЕТРОВСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ З МОРЯ.
Т. Г. Шевченко. Акварель. (1853 – VI.1857)*



*Л. 2. НОВОПЕТРОВСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ З МОРЯ.
Т. Г. Шевченко. Акварель. (1856 – 13.V.1857)*



*Л. 3. НОВОПЕТРОВСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ З ХІВІНСЬКОГО ШЛЯХУ.
Т. Г. Шевченко. Олівець, білило. (1856 – 13.V.1857)*



Л. 4. Т. Г. ШЕВЧЕНКО І КАЗАХСЬКИЙ ХЛОПЧИК,
ЩО ГРАЄТЬСЯ З КІШКОЮ.

Т. Г. Шевченко. Сепія. (Літо 1856 – IV.1857)